

VERSES OF THE “KASHMIR RECENSION” OF THE BHAGAVADGĪTĀ /
TRANSLATION FROM THE SANSKRIT, INTRODUCTORY ARTICLE
AND COMMENTARIES BY D. V. BURBA

Dmytro Burba

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskyy St., Kyiv, 01001, Ukraine
boorba@gmail.com

In the twenties of the last century, the German Indologist F. O. Schrader had noted that in some medieval commentaries on the *Bhagavadgītā*, whose authors came from Kashmir, the verses differed from its “canonical” version, based on the text of Śaṅkara’s commentary. Having assumed that there was a special “recension” of this book in Kashmir and discovered later the incomplete birch bark manuscript (in *śāradā* script) of the “Kashmir Recension”, he reconstructed on the basis of this manuscript supplemented by other sources, and published *The Kashmir Recension of the Bhagavadgita* (in 1930).

The Kashmir Recension has slightly more than 700 verses of the “canonical” version of the *Bhagavadgītā*. Also, many verses in the two versions have certain differences (which however usually does not lead to a radical change in meaning).

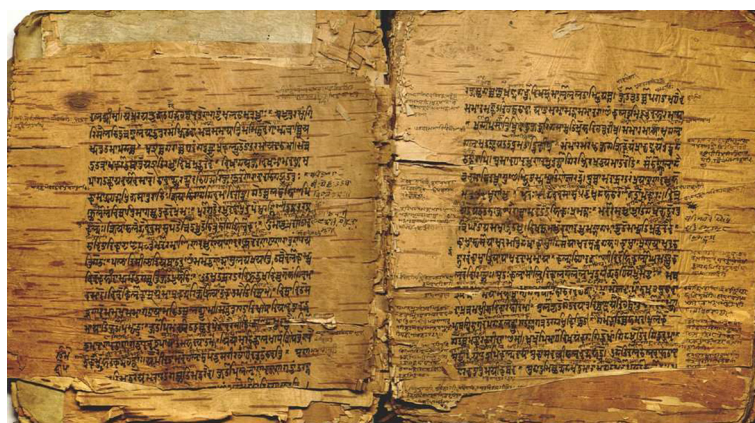
This publication for the first time offers the Ukrainian translation of the “additional” (absent in the critical edition) verses of the “Kashmir Recension” of the *Bhagavadgītā*. The introductory article acquaints reader with the history of the “Kashmir Recension” and the controversy surrounding it. In particular, the arguments of the opponents of F. O. Schrader are presented; they do not agree with his opinion (based on assertions of some manuscripts of the *Mahābhārata* according to which the *Bhagavadgītā* allegedly contains 745 verses) that the text published by him is older than the “canonical” version. The notes draw parallels between the “additional” verses and the classical text and explain some terms and realities.

Keywords: *Bhagavadgītā*; F. O. Schrader; Indology; Kashmir Recension; Sanskrit; translation

ВІРШІ “КАШМІРСЬКОЇ РЕЦЕНЗІЇ” “БГАГАВАДГІТИ” /
ПЕРЕКЛАД ІЗ САНСКРИТУ, ВСТУПНА СТАТТЯ ТА КОМЕНТАРІ Д. В. БУРБИ

У 1930 році в Штутгарті побачило світ видання: Schrader O. F. *The Kashmir Recension of the Bhagavadgita*. Німецький індолог Фрідріх Отто Шрадер (1876–1961) зауважив, що в “Сарватобгадрі” (*sarvatobhadra*) Рамакантхи (*gāmakaṇṭha*; IX–X ст.) й у “Бгагавадгіта-артха-сангрази”¹ (*bhagavadgītārtha-saṅgraha*) Абгінавагупти (X–XI ст.) вірші “Бгагавадгіти” відрізняються від її “канонічного” варіанта, базованого на тексті з коментаря Шянкари². І він припустив, що в Кашмірі побутувала якась особлива “рецензія” цієї книги. Згодом Шрадер знайшов неповний берестяний рукопис (письмом шярада) “Кашмірської рецензії” у Британському музеї, де той зберігався з 1907 року. На основі цього рукопису, рукопису коментаря Рамакантхи (що зберігався в бібліотеці “Індійського офісу” в Лондоні) й коментаря Абгінавагупти (надрукованого 1912 року видавництвом “Нірняя Сагар Пресс”) Шрадером було реконструйовано «Кашмірську рецензію “Бгагавадгіти”»³.

© 2024 D. Burba; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Приклад берестяного рукопису, виконаного письмом шярада (śāradā).
(Зі сторінки санскритомовного розділу Вікіпедії)

У своїй книжці німецький дослідник проаналізував (наводячи уривки з вищезгаданих коментарів) усі розбіжності між кашмірською і “стандартною” версіями “Бхагавадгіти”. У вступній статті Шрадер стверджує, що в Кашмірі не знали іншої версії, окрім кашмірської; що вона давніша за ту, яка сьогодні є загальноновживаною; що ті вірші “Кашмірської рецензії”, яких немає в “стандартному” варіанті, випали з нього протягом століть; що ті два вірші “стандартної” версії, яких немає в “Кашмірській рецензії”, не є оригінальними. До того ж у деяких рукописах “Магабгарати” стверджується, що “Бхагавадгіта” містить 745 віршів, а кількість віршів “Кашмірської рецензії” якраз перевищує 700 віршів загальноприйнятого тексту. Шрадер визнає, що деякі місця в “Кашмірській рецензії” справляють враження зіпсованого або, навпаки, покращеного варіанта “стандартної” версії, але вважає, що протилежних прикладів значно більше.

Американський санскритолог Франклін Еджертон (1885–1963) не поділяв думки Шрадера про давність тих віршів “Кашмірської рецензії”, які нібито загубилися в “канонічному варіанті”. Він вважав, що, найімовірніше, вони, навпаки, були дописані пізніше [Edgerton 1932]. Також зі Шрадером полемізував (у статті [Belvalkar 1939] й у вступі до видання [Śīmad-Bhagavad-gītā... 1941]⁴) Ш. К. Белваркар (1881–1967). Передусім він спростовує тезу про те, що в Кашмірі не знали того варіанта “Бхагавадгіти”, який коментував Шянкара, – такі попередники Абгінавагупти, як Рамакантха й ведантист Бгаскара (bhāskara X ст.), точно цитували коментарі Шянкари. Далі Белваркар наводить низку прикладів усунення “Кашмірською рецензією” граматичної шерехатості й поліпшення синтаксису варіанта Шянкари. Також Ш. К. Белваркар вважав, що, називаючи кашмірський різновид “Бхагавадгіти” “Кашмірською рецензією”, Шрадер перебільшує її значення, оскільки вона не містить нічого такого, що суттєво відрізнялось би від учення “стандартної” “Бхагавадгіти” (що визнавав і сам Шрадер). У примітках критичного видання “Бхагавадгіти” (див.: [The Bhagavadgītā... 1945]) Белваркаром наведено численні варіанти, що містяться в різних рукописах, де вірші відрізняються від “стандартного тексту” не менше, ніж у “Кашмірській рецензії”. Британський сходознавець Р. Ч. Зенер (1913–1974) у своєму перекладі “Бхагавадгіти” наводить додаткові вірші “Кашмірської рецензії”, не згадуючи її, а просто зазначаючи, що вони “наявні в деяких рукописах” [Zaehner 1969].

У більшості випадків варіація тексту санскритського вірша в “Кашмірській рецензії” мало змінює (або й зовсім не змінює) його сенс, як порівняти з “канонічним” варіантом. Для прикладу розглянемо найперший вірш “Бхагавадгіти”:

dharmakṣetre kurukṣetre samavetā uyutsavaḥ |
māmakāḥ rāṇḍavās caiva kim akurvata saṁjaya ||

“Санджає, що робили мої сини й Пандави, які, прагнучи бою, зішлися на полі дгарми, полі Куру?”

“Кашмірська рецензія” замість samavetā yuyutsavaḥ пропонує sarva-kṣatra-samāgame. Отже, отримуємо маловідмінний переклад: “Санджає, що робили мої сини й Пандави в зібранні всіх воїнів на полі дгарми, полі Куру?” Однак у декількох випадках сенс вірша дещо змінюється. Наприклад, у вірші 1.10 переставлені місцями імена Бгіма й Бгішма, завдяки чому вірш став більш зрозумілим⁵. Або у вірші 2.11 замість “Ти промовляєш премудрі слова (praññā-vādān sa bhāṣase) – та журишся за тим, за чим журитися не треба” маємо “Ти не говориш, як мудрий (praññavan na ābhībhāṣase), і журишся за тим, за чим журитися не треба”. А у вірші 11.46 замість satur-bhujena (“чотирируким”) написано bhujā-dvayaena (“дворуким”).

У цій публікації ми наводимо переклад лише тих віршів “Кашмірської рецензії”, яких зовсім немає в критичному виданні “Бхагавадгіти” (із 700 віршів). Текст віршів брався нами з видання [Śrīmad-Bhagavad-gītā... 1941], де Ш. К. Белваркар як додаток розмістив вірші “Кашмірської рецензії”. Додаткові вірші ми позначали цифрою, доданою після крапки до номера того вірша критичного видання, за яким іде додатковий вірш. Наприклад, після вірша 3.37 критичного видання в “Кашмірській рецензії” маємо п’ять додаткових віршів, які ми пронумерували як 3.37.1, 3.37.2... 3.37.5.

३५४	गीतायाः शाङ्करकाश्मीरपाठयोः	[१२.१७—
काश्मीरपाठः ।	साधारणपाठः ।	शाङ्करपाठः ।
शुभाशुभफलत्यागी	भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥ समः शत्रौ च मित्रे च	शुभाशुभपरित्यागी
तथा मानावमानयोः ।	शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८ ॥ तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केन चित् । अनिकेतः स्थिरमति- र्भक्तिमान् मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥	तथामानापमानयोः ।
ये तु धर्माभृतमिदं	यथोक्तं पर्युपासते । श्रद्धधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥	ये तु धर्म्याभृतमिदं

॥ अध्यायः १३ ॥

प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च । एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं श्रेयं च केशव ॥ १३ प्रारम्भे [१] ॥ इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।	एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः ॥ १ ॥ क्षेत्रज्ञमपि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत् तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥	एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १ ॥ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि
--	--	---

Одна зі сторінок порівняльного тексту “Бхагавадгіти”, виданого Ш. К. Белваркаром.

Зліва – “Кашмірська рецензія”, з правого боку – варіант із коментаря Шьянкари, по центру – текст, який в обох варіантах однаковий.

Хвилястою лінією підкреслені фрагменти, що в різних рукописах дещо різняться

Скорочення

- 1 – перша особа
 2 – друга особа
 3 – третя особа
 А – ātmanepada, середній стан дієслова
 акт. – активний стан дієслова
 баж. – бажальне дієслово, дезидератив
 БВ – складне слово типу bahuvrīhi
 в. – відкладний відмінок
 д. – давальний відмінок
 ДВ – складне слово типу dvandva
 дпк. – дієприкметник
 дпс. – дієприслівник
 жс. – жіночий рід
 зн. – знахідний відмінок
 інф. – інфінітив
 КД – складне слово типу karmadhāraya
 кз. – каузатив
 кл. – кличний відмінок
 мн. – множина
 мц. – місцевий відмінок
 наз. – називний відмінок
 нкз. – наказовий спосіб дієслова, імператив
 одн. – однина
 опт. – бажальний спосіб дієслова, оптатив
 ор. – орудний відмінок
 пас. – пасивний стан дієслова
 пдмб. – пасивний дієприкметник майбутнього часу
 пдмн. – пасивний дієприкметник минулого часу
 прс. – прислівник
 род. – родовий відмінок
 с. – середній рід
 ТП – складне слово типу tatpuruṣa
 теп. – теперішній час
 ч. – чоловічий рід
 √ – корінь

2.10.1

tvam mānuṣyeṇopahatāntar-ātmā
 viśāda-mohābhibhavād viśamjñāḥ |
 kṛpā-grhītaḥ samavekṣya bandhūn
 abhiprapannān mukham antakasya ||

Ти (tvam 2 одн. наз.) очманілий (viśamjñāḥ ч. одн. наз.) від поневолення сум'яттям і оманою (viśāda-mohābhibhavāt <viśāda moha abhibhava> ч. одн. в., ДВ), уражене [твоє] внутрішнє Я (upahatāntar-ātmā <upahata пдмн. ура √han; antar-ātman> ч. одн. наз., КД) людською [недосконалістю] (mānuṣyeṇa ч. одн. ор.), охоплений жалем (kṛpā-grhītaḥ <пдмн. √grah/grabh> ч. одн. наз., ТП), побачивши (samavekṣya <sam ava √īkṣ> дпс.) родичів (bandhūn ч. мн. зн.) [тих], що підійшли (abhiprapannān <пдмн. abhi pra √pad> ч. мн. зн.) до пащі (mukham с. одн. зн.) смерті (antakasya ч. одн. род.).

Ти очманів, піддавшись омани й сум'яттю, [твоє] внутрішнє Я уражене людською [недосконалістю]. Коли ти побачив, що родичі вже майже в пащі смерті, тебе охопив жаль.

2.48.1

yasya sarve samārambhā nirāśīr bandhanās tvīha |
 tyāgo yasya hutam sarvam sa tyāgī sa ca buddhimān ||

Вільний від бажань / сподівань (nirāśīs *чол. одн. наз.*), для якого (yasya *ч. одн. род.*) всі (sarve *ч. мн. наз.*) починання (samārambhās <sam ā √rabh/rambh> *ч. мн. наз.*) – пута (bandhanās *ч. мн. наз.*) і (tu) в якого (yasya *ч. одн. род.*) тут (iha) уся (sarvam *с. одн. наз.*) офіра (hutam *с. одн. наз.*) – відцурання (tyāgas *ч. одн. наз.*), той (sa *ч. одн. наз.*) – такий, що відцурався (tyāgī *ч. одн. наз.*), і (ca) розумний (buddhimān *ч. одн. наз.*).

Хто не має очікувань і для кого всі починання є путами, а вся офіра для кого полягає у відцуранні [світу], той – мудрий, і він [по-справжньому] відцурався⁶.

3.37.1

bhavatyēṣa katham kṛṣṇa katham caīva vivardhate |
 kim ātmakaḥ kim ācāras tan mamācakṣva pṛcchataḥ ||

Виникає (bhavati 3 *одн. акт. тп. √bhū*) цей [ворог] (ēṣa *чол. одн. наз.*) як (katham), Кришно (kṛṣṇa *ч. одн. кл.*), і (ca) як (katham) саме (eva) росте (vivardhate 3 *одн. А тп. vi √vardh/vrdh*⁷)? Яка (kim) природа (ātmakas *ч. одн. наз.*), яка (kim) поведінка (ācāras *ч. одн. наз.*)? Це (tat *с. одн. наз.*) мені (mama 1 *одн. род.*) розкажи (ācakṣva 2 *одн. А нкз. ā √cakṣ*), тому, хто запитує (pṛcchataḥ <дпк. акт. √praś> *ч. одн. род.*).

Кришно, як виникає цей [ворог], як росте. Яка його природа, яка поведінка? Дай мені відповідь на це запитання.

3.37.2

eṣa sūkṣmaḥ paraḥ śatrur dehinām indriyaiḥ saha |
 sukha-tantra ivāśīno mohayan pārtha tiṣṭhati ||

Цей (eṣa *ч. одн. наз.*) – тонкий (sūkṣmas *ч. одн. наз.*) найвищий (paras *ч. одн. наз.*) ворог (śatrus *ч. одн. наз.*) втілених (dehinām *ч. мн. род.*), з (saha) індріями (indriyaīs *ч. мн. ор.*). Той, що перебуває (āśīnas *ч. одн. наз.*) наче (iva) засіб здобуття щастя (sukha-tantras *ч. одн. наз.*), оманювачем (mohayan *ч. одн. наз.*), сину Притхи⁸ (pārtha *ч. одн. наз.*), залишається (tiṣṭhati 3 *одн. акт. тп. √sthā*).

Разом з індріями⁹ він, Партхо, – невидимий, [але] найбільший ворог втілених [істот]. Перебуваючи [в людині], начебто щоб зробити її щасливою, він залишається облудником.

3.37.3

kāma-krodhamayo ghoraḥ stambha-harṣa-samudbhavaḥ |
 ahaṁkāro ’bhimānātmā dustaraḥ pāra-karmabhiḥ ||

Утворений із бажання і гніву (kāma-krodhamayas *ч. одн. наз.*), страшний (ghoras *ч. одн. наз.*) [він] – джерело тупої радості (stambha-harṣa-samudbhavas *ч. одн. наз., ТП*), его (ahaṁkāras *ч. одн. наз.*), сповнене пихи (abhimānātmā <abhimāna ātman> *ч. одн. наз., БВ*), важкоздоланне (dustaras *ч. одн. наз.*) гріходіями (pāra-karmabhiḥ *ч. мн. ор., БВ*).

Утворений із бажання і гніву, [він] страшний і є джерелом тупої радості. Це сповнене пихи его, важкоздоланне гріходіями.

3.37.4

harṣam asya nivartyaiṣa śokam asya dadāti ca |
 bhayaṁ cāsya karotyēṣa mohayaṁ tu muhur muhuḥ ||

Радість (harṣam *ч. одн. зн.*) цього (asya *ч. дн. род.*) анулювавши (nivartya *дпс. кз. ni √vart/vṛt*), він (eṣa *ч. одн. наз.*) і (ca) страждання (śokam *ч. одн. зн.*) цьому (asya

ч. одн. род.) дає (dadāti 3 одн. акт. тп. √dā). І (са) цьому (asya ч. дн. род.) страх (bhayaṃ с. одн. зн.) робить (karoti 3 одн. акт. тп. √kar/kr) він (eṣa ч. одн. наз.) та (tu) [він] – той, що оманює (mohayan <дпк. акт. √muh> ч. одн. наз.) знову й знову (muhur muhur прс.).

Позбавивши людину радості, цей [ворог] ще й сповнює її стражданнями. Він знов і знов оманює і лякає її.

3.37.5

sa eṣa kaluṣaḥ kṣudraś chidrānveṣī dhanamjaya |
rajaḥ-pravṛitto mohātmā mānuṣāṅām upadravaḥ ||

Він (sa ч. одн. наз.) – цей (eṣa ч. одн. наз.) брудний (kaluṣas ч. одн. наз.), нікчемний (kṣudras ч. одн. наз.) шукач щілини / слабину (chidrānveṣī <chidra anveṣin¹⁰> ч. одн. наз., ТП), Дгананджає (dhanamjaya ч. одн. кл.), посталий з раджасу (rajaḥ-pravṛittas <пдмн. пра √vart/vṛit> ч. одн. наз., ТП), сповнений омани (mohātmā <moha ātman> ч. одн. наз., БВ), людей (mānuṣāṅām ч. мн. род.) нещастя (upadravas ч. одн. наз.).

Дгананджає, він – цей посталий із раджасу¹¹, сповнений омани, брудний і нікчемний шукач щілин¹² – є нещастям для людей.

5.16.1

smaranto 'pi muhus tvetat sprśanto 'pi sva-karmaṇi |
saktā api na sajjanti pañke ravi-karā iva¹³ ||

Але (tu) також (apī) ті, що згадують (smarantas ч. мн. наз.) це (etat с. одн. зн.) постійно (muhur прс.), навіть (apī) ті, що торкаються (sprśantas ч. мн. наз.) у своїй діяльності (sva-karmaṇi с. одн. мц., КД), прив'язані (saktās <пдмн. √sañj> чол. мн. наз.) навіть (apī), не (na) прив'язуються (sajjanti 3 мн. акт. тп. √sañj), наче (iva) в болоті (pañke ч. одн. мц.) – руки / промені сонця (ravi-karās ч. мн. наз.).

Але ті, хто завжди це пам'ятає, хоч би й стикалися [з матеріальним]¹⁴ у своїй діяльності й були [наче] прив'язані, [насправді] не прив'язуються¹⁵ [до неї], як промені сонця [не брудняться] болотом, [на яке вони падають].

6.9.1

ihaiva tair jitaḥ sargo yeṣāṃ sāmye sthitaṃ manaḥ |
nirdoṣaṃ hi samaṃ brahma tasmād brahmaṇi te sthitāḥ ||¹⁶

Тут (iha) ще (eva) тими (tais ч. мн. оп.) переможений (jitas <пдмн. √ji> ч. одн. наз.) створений світ / сотворіння (sargas ч. одн. наз.), у яких (yeṣāṃ ч. мн. род.) в однаковості (sāmye с. одн. мц.) встановлений (sthitam <пдмн. √sthā> с. одн. наз.) розум (manaḥ с. одн. наз.). Бездоганний (nirdoṣam с. одн. наз.) адже (hi), однаковий (samaṃ с. одн. наз.) Брагман (brahma с. одн. наз.), від цього (tasmād с. одн. в.) в Брагмані (brahmaṇi с. одн. мц.) ті (te ч. мн. наз.) встановлені (sthitās <пдмн. √sthā> ч. мн. наз.).

Вже тут перемогли світ ті, чий розум утвердився в [такій] однаковості, – адже Брагман бездоганний і [завжди] однаковий, тому в Брагмані вони перебувають.

6.36.1

lipsamānaḥ satāṃ mārgam pramūḍho brahmanaḥ pathi |
aneka-citto vibhrānto mohasyaiva vaśam gataḥ ||¹⁷

Той, хто бажає здобути (lipsamānaḥ <дпк. А баж. √labh> ч. одн. наз.) праведних (satāṃ ч. мн. род.) шлях (mārgam ч. одн. зн.), обдурений (pramūḍhas ч. одн. наз.) на шляху (pathi ч. одн. мц.) Брагмана (brahmanaḥ с. одн. род.), з багатьма подумами (aneka-cittas ч. одн. наз., БВ), збитий з пантелику (vibhrāntas ч. одн. наз.), в омани

(mohasya ч. одн. род.) саме (eva) владу / волю (vaśam ч. одн. зн.) приведеній (gatas <пдмн. √gam> ч. одн. наз.).

Той, хто прагне стати на шлях праведних, [але] помиляється щодо шляху Брагмана, має багато подумів, збитий з пантелику й перебуває в полоні ома-ни, – [що буде з ним]?

7.2.1

cintaṅīyaṃ yad utkr̥ṣṭaṃ sattvaṃ tad upadiśyate |¹⁸

Те, про що слід думати (cintaṅīyaṃ <пдмб. √cint> с. одн. наз.), яке (yat с. одн. наз.) підняте / найкраще (utkr̥ṣṭaṃ <пдмн. ud √karṣ/kr̥ṣ> с. одн. наз.), саттвою / реальністю / істиною / мудрістю (sattvaṃ с. одн. наз.) те (tat с. одн. наз.) називають (upadiśyate 3 одн. тп. пас. ура √diś).

Той предмет обмірковування, який найвищий, називають Істиною.

9.6.1

*evaṃ sarveṣu bhūteṣu*¹⁹ *caṅāmyanabhilakṣitaḥ |*

bhūta-prakṛtim āsthāya sahaiva ca vinaiva ca ||

Так (evaṃ) в усіх (sarveṣu с. мн. мц.) істотах (bhūteṣu с. мн. мц.) мандрую (caṅāmi 1 одн. акт. тп. √caṅ) без ознак (anabhilakṣitam ч. одн. зн., прс.), утвердившись (āsthāya дпс. ā √sthā): наче (iva) і (ca) з (saha) природою істот (bhūta-prakṛtim ж. одн. зн., ТП), і (ca) наче (iva) без (vina).

Так я непомітно мандрую, в усіх істотах утвердившись: начебто й із природою істот, і начебто без [неї].

11.27.1

*sahasra-sūryātapa-saṃnibhāni tathā jagad-bhāsaṅkṛt-akṣaṅāni*²⁰ |

Подібні жару тисяч сонць (sahasra-sūryātapa-saṃnibhāni <sūrya ātapas> ч. мн. наз., ТП) – так (tathā), [наче це] невчасні [язики] полум'я, [що спалюють все, коли настає кінець] світу (jagad-bhāsaṅkṛt-akṣaṅāni с. мн. наз., ТП).

Подібні жару тисяч сонць²¹, – такі, наче передчасно запалав вогонь кінця світу.

11.27.2

nānā-gūraiḥ puruṣair yodhyamānā

viśanti te vaktram acintya-gūpaṃ |

yaudhiṣṭhirā dhārtarāṣṭrās ca yodhāḥ

śastraiḥ kṛttā vividhaiḥ sarva eva ||

tvat-tejasā vihatā nūnam eva |

tathā hīme tvac-charīra-praviṣṭāḥ ||

Які вбиваються (yodhyamānās <дпк. пас. √labh> ч. мн. наз.) багатьма формами (nānā-gūrais с. одн. оп.) людей (puruṣais ч. одн. оп.), у рот (vaktram с. одн. зн.) незбагненної форми (acintya-gūpaṃ с. одн. зн., БВ) ті / твій (te ч. мн. наз. / ч. одн. род.) входять (viśanti 3 мн. акт. тп. √viś). Юдгіштхірові (yaudhiṣṭhirās ч. одн. наз.) і (ca) Дгритараштрові (dhārtarāṣṭrās ч. одн. наз.) воїни (yodhās ч. мн. наз.) різноманітними (vividhais с. мн. оп.) [видами] зброї (śastrais с. мн. оп.) уражені (kṛttās <пдмн. √kar/kr̥> ч. мн. наз.) усі (sarve ч. мн. наз.), звісно (eva), Твоїм жаром (tvat-tejasā с. одн. оп., ТП) вбиті (vihatās <пдмн. √han> ч. мн. наз.) зараз (nūnam), звісно (eva). Так (tathā), певно (hi), ці (īme ч. мн. наз.) ті, що ввійшли у Твоє тіло (tvat-śarīra-praviṣṭās <пдмн. пра √viś > ч. мн. наз., ТП).

Хто гине від [рук] різних супротивників, входить у твій рот, що має незбагнений вигляд. Усі воїни Юдгіштхіри й Дгритараштри, уражені всякою зброєю, зараз убиті, звісно, Твоїм жаром. Так вони увійшли у Твоє тіло.

11.39.1

anādimān apratima-prabhāvaḥ
sarveśvaraḥ sarva-mahā-vibhūte²² ||

Той, що не має початку (anādimat²³ ч. одн. наз.), Той, у кого незмірна сила / велич (apratima-prabhāvas ч. одн. кл., БВ), Володар усього (sarveśvaras <sarva īśvara> ч. одн. наз.), Той, у кого вся велич (sarva-mahā-vibhūte ч. одн. кл., БВ).

Споконвічний, Незмірно Могутній, Всевишній Господь. О Всевеличний!..

11.40.1

na hi tvad-anyaḥ kaścīd astīha deva
loka-traye dṛśyate 'cintya-karmā²⁴ ||

Не (na) є (asti 3 одн. акт. тп. √as), звісно (hi), тут (iha) якийсь (kaścīd ч. одн. наз.) інший від Тебе (tvad-anyaḥ ч. одн. наз., ТП), Боже (deva ч. одн. кл.), у потрібному світі (loka-traye ч. одн. мц.), бачиться (dṛśyate 3 одн. тп. пас. √darś/dṛś) той, чий дії незбагненні (acintya-karmā ч. одн. наз., БВ).

Тут, у трьох світах, не побачиш когось іншого, окрім Тебе, Боже, чий дії незбагненні²⁵.

11.44.1

divyāni karmāṇi tavādbhūtāni
pūrvāṇi pūrve 'puruṣayaḥ smaranti |
nānyo 'sti kartā jagatas tvam eko
dhātā vidhātā ca vibhur bhavaś ca ||

Божественні (divyāni с. мн. наз.) дії (karmāṇi с. мн. наз.) Твої (tava 2 одн. род.) дивовижні (ādbhūtāni с. мн. наз.) попередні (pūrvāṇi с. мн. наз.) раніше (pūrve с. одн. мц., прс.) мудреці (puruṣayaḥ ч. мн. наз.) також (apī) пригадують (smaranti 3 мн. акт. тп. √smar/smṛ). Не (na) є (asti 3 одн. акт. тп. √as) інший (anyaḥ ч. одн. наз.) творець (kartā ч. одн. наз.) світу (jagatas с. одн. род.). Ти (tvam 2 одн. наз.) один (ekas ч. одн. наз.) творець / хранитель (dhātā ч. одн. наз.) і (ca) подавальник / розподільник (vidhātā ч. одн. наз.) Усюдисущий / Всевишній (vibhus ч. одн. наз.) і (ca) буття (bhavas ч. одн. наз.).

Давні мудреці також пригадують дивовижні Твої попередні божественні діяння. Немає іншого творця світу, крім Тебе. [Ти] – єдиний Хранитель і Той, хто наділяє [долею], Всевишній і буття.

11.44.2

tavādbhutaṃ kiṃ nu bhaved asahyaṃ
kiṃ vāśakyaṃ purataḥ kīrtayiṣye |
kartāsi sarvasya yataḥ svayaṃ vai
vibho tataḥ sarvam idaṃ tvam eva ||

І (nu) яке (kiṃ с. одн. наз.) Твоє (tava ч. одн. род) диво (adbhutam с. одн. наз.) буде (bhaved 3 одн. акт. опт. √bhū) неможливе (asahyaṃ с. одн. наз.)? Чи (va) яке (kiṃ с. одн. наз.) непосильне (aśakyaṃ с. одн. наз.)? Раніше / попереду (puratas) прославлю (kīrtayiṣye 1 одн. А опт.)? Творець (kartā ч. одн. наз.) еси (asi 2 одн. акт. тп. √as) усього (sarvasya с. одн. род.), тому що (yatas с. одн. в., прс.) саме (vai) сам (svayaṃ невідм.). О Всюдисущий / Всевишній (vibho ч. одн. кл.), тому (tatas) Ти (tvam 2 одн. наз.), звісно (eva), – усе (sarvam с. одн. наз.) це (idaṃ с. одн. наз.).

Хіба якесь диво для Тебе неможливе чи непосильне? Чи прославлю щось попереднє? Ти – Творець усього, бо саме [Ти] сам [усе створив]. О Всевишній, тому Ти – усе це²⁶.

11.44.3

atyadbhutaṃ karma na duṣkaraṃ te
karmopamānaṃ na hi vidyate te |
na te guṇānāṃ parimāṇam asti
na tejaso nāpi balasya ṛddheḥ ||

Наддивовижне (atyadbhutam с. одн. наз.) діяння (карма с. одн. наз.) не (на) важкоздійсненне (duṣkaram с. одн. наз.) Тобі (te 2 одн. д.), порівняння з діянням (karmopamānam <karma upamāna> с. одн. наз.), звісно (hi), не (на) спостерігається (vidyate 3 одн. пас. тп. √vid) Твоє (te 2 одн. род.). Не (на) є (asti 3 одн. акт. тп. √as) [межа] якостей (guṇānām ч. одн. наз.) Твоїх (te 2 одн. род.), перетворень (parimāṇam ч. одн. род.), ні (на) жару (tejasas с. одн. род.), ні (на) також (api) сили (balasya с. одн. род.), магії (ṛddhes ж. одн. род.).

Найдивовижніші діяння Тобі не важкі. [Ніяке] діяння не зрівняється з Тобою. Безмежні Твої чесноти, іпостасі, сяйво, сила, магія.

13.0

prakṛtiṃ puruṣaṃ caiva kṣetraṃ kṣetra-jñam eva ca |
etat veditum icchāmi jñānaṃ jñeyam ca keśava ||

– [Матеріальну] природу (prakṛtiṃ ж. одн. зн.) і (ca) ще (eva) пурушу (puruṣam ч. одн. зн.), “поле” (kṣetraṃ с. одн. зн.) і (ca) “того, хто знає поле” (kṣetra-jñam ч. одн. зн., ТП) саме (eva) – це (etat с. одн. зн.) відати (veditum інф. √vid) хочу (icchāmi 1 одн. акт. тп. √iṣ), знання (jñānam с. одн. зн.) і (ca) те, що має бути пізнане (jñeyam <ндмб. √jñā> с. одн. зн.), Кешяво (keśava ч. одн. кл.).

– Кешяво, хочу пізнати матеріальну природу і пурушу, “поле” і “того, хто знає поле”²⁷, знання та об’єкт пізнання.

¹ Не слід плутати цю працю з однойменним коментарем Ямуни (X–XI ст.).

² Шьянкара (śaṅkara; 788–820) прокоментував 643 вірші “Бгавадгіти” із 700.

³ Якщо в різних джерелах текст вірша не був ідентичним, Шрадер наводив обидва варіанти.

⁴ Автор коментаря “Джняна-карма-самуччая” користувався саме “Кашмірською рецензією”.

⁵ Див. коментар до цього вірша в [Бгавадгіта 2021].

⁶ У критичному виданні “Магабгарати” (3.203.43) цей вірш міститься у “В’ядгагіті” (vyādha-gītā) – настанових, вкладених у уста благочестивого різника.

Перша половина першого рядка міститься у вірші 4.19 критичного видання “Бгавадгіти”: “У кого всі починання вільні від жадання насолод і карма спалена вогнем знання, того мудреці називають обізнаним”. У цьому виданні слово piṅāśīs зустрічається також у віршах 3.30, 4.21, 6.10.

⁷ У санскритських словоформах корінь може виступати в трьох ступенях – слабкому, середньому й довгому, наприклад: kṛ, kar, kāṛ. У словниках, укладених в Індії, а також у більшості праць на Заході наводиться слабка форма кореня, що містить r/ag, тоді як у деяких інших джерелах береться середній ступінь. Щоб уникнути непорозумінь, ми наводимо одразу обидві форми.

⁸ Притха (pṛthā “широка”), або Кунті, – старша дружина князя Панду, мати Арджуни.

⁹ Індрії (indriya) – п’ять зовнішніх чуттів (зір, слух, тактильне чуття, нюх і смак) і п’ять знарядь дії (руки, ноги, органи мовлення, виділення і розмноження). Нерідко перекладачі умовно називають усі десять індрій “чуттями”. Як одинадцята (внутрішня) індрія нерідко фігурує розум (manas).

¹⁰ У деяких рукописах замість anveṣin стоїть синонім – prekṣin.

¹¹ Раджас (rajas “запал, рух”) – одна з трьох гун (guṇa “якість”; “нитка”), тобто трьох аспектів матеріальної природи, через посередництво яких відбуваються її вияв і функціонування. У “Бгавадгіті” (14.6–7, 14.12) сказано: “Саттва, раджас, тамас – ось, Магабагу,

гуни, що виникли з природи й зв'язують вічного, втіленого в тілі... У породженого бажанням і прив'язаністю раджасу – природа пристрасті. Він зв'язує втіленого прив'язаністю до діяльності... Жадібність, суєтність, брання до справ, неспокій, хіть – усе це народжується, коли переважає раджас”.

¹² Згідно зі словником Монье-Вільямза, *garbha-cchidra* – “the mouth of the womb”. Однак у словниках зафіксоване також слово *chidrānveṣaṇa* (“пошук недоліків / слабих; присікування”), і це дає змогу не лише розуміти вірш у тому сенсі, що *кама* є “шукачем [статевих] щілин”, а й тлумачити як засудження критиків учення “Бгагавадгіти”, у вірші 3.32 якої сказано: “Але тих, хто не дотримується Мого вчення й глузує з нього, одурених стосовно всього знання – знай їх як пропачих бовдурів”. Зенер перекладає *peerer into keyholes* [Zaehner 1969, 176], але слід зауважити, що в англійській мові “замкова щілина” – це якраз жаргонна назва жіночих статевих органів. Борис Мар’янович пише *in search of loopholes* – “у пошуку дірок / лазівок” [Abhinavagupta’s Commentary... 2004]. Бінод Агарвала без будь-яких змін повторює переклад Мар’яновича [Agarwala 2019, 210].

¹³ Курсивом виділений той санскритський тест, який у різних рукописах дещо варіюється (у виданні [Śrīmad-Bhagavad-gītā... 1941] такі фрагменти підкреслені хвилястою лінією).

¹⁴ “Адже втіхи, породжені дотиком [до матерії], – джерело страждань. Каунтєс, вони мають початок і кінець; розумний ними не тішиться” (Бгагавадгіта 5.22).

¹⁵ «Проте, Магабагу, хто знає істину про відокремленість гун та дій [від Атмана], той, думаючи: “Туни обертаються в гунах”, не прив’язується [до діяльності]» (Бгагавадгіта 3.28).

¹⁶ Цей вірш є повторенням вірша 5.19.

¹⁷ У критичному виданні “Бгагавадгіти” друга чверть вірша з незначною зміною (*vimūḍho brahmanāḥ pathī*) міститься як остання чверть вірша 6.38. (Натомість у “Кашмірській рецензії” вірш 6.38 закінчується іншими словами).

Третя чверть цього вірша (з невеликими змінами: *aneka-citta-vibhrāntās*) стоїть на початку вірша 16.16 критичного видання “Бгагавадгіти”.

¹⁸ Тут лише половина шлоки (*śloka*; популярний віршовий розмір: два рядки по шістнадцять складів, розділених цезурою навпіл).

¹⁹ Словосполучення *sarveṣu bhūteṣu* міститься також у віршах 13.27, 18.21, 18.54.

²⁰ Цей рядок потрапив між першою і другою половинами вірша 11.27. Тобто переклад усього вірша 11.27 (що в цьому варіанті складається з трьох рядків) матиме такий вигляд: “Входять поспішно у Твої подібні жару тисяч сонць страшні роти з жажливими іклами, – такі, наче передчасно запалав вогонь кінця світу; деякі [воїни], застрягнувши між зубів, видніються з розтщеними головами”.

²¹ У вірші 11.12 сказано: “Якби небо осяялося світлом одразу тисячі сонць, це було б схоже на сяйво тієї Великої Душі”.

²² Ці рядки стоять після першої половини вірша 11.39 (*vāyur yamo ’gnir varuṇaḥ śaśāṅkaḥ prajāpatis tvam prapitāmahaś ca*).

²³ Слово *anādimat* вжите (в середньому роді) також у вірші 13.12.

²⁴ Цей піввірш стоїть після першої половини вірша 11.40 (*namaḥ purastād atha pṛṣṭhatas te namo ’stu te sarvata eva sarva*).

²⁵ У вірші 11.43 теж сказано: “Немає рівного Тобі – звідки ж у трьох світах бути комусь, хто перевершує [Тебе], о Незмірно Могутній?”

²⁶ У вірші 11.40 Арджуна вже сказав Кришні: “Ти – Усе” (але там *sarva* в чоловічому роді).

²⁷ “Поле” – матеріальна природа, а “Той, хто знає поле” – Вищий Пуруша (Дух); у людини як мікрокосмі “поле” – тіло, а “той, хто знає поле” – душа.

ЛІТЕРАТУРА

Бгагавадгіта. “Гіта-артха-санграга” Ямуни / Переклад із санскриту, граматичний розбір, передне слово й коментарі Д. В. Бурби. Київ, 2021.

Abhinavagupta’s Commentary on the Bhagavad Gita, Gitartha-samgraha / Translated by Boris Marjanovic. New Delhi, 2004.

Śrīmad Bhagavad Gītā with commentary by Mahāmāheshvara Rājānaka Abhinava Gupta / Edited with notes by Pandit Laksman Raina. Srīnagar, 1933.

Agarwala B. K. Understanding Nature of Action and Harmony in the Bhagavad Gita: Kama, Samnyasa and Karma // **Transformative Harmony** / Edited by Ananta Kumar Giri. New Delhi, 2019.

Bagchee J. and Adluri V. Who's Zoomin' Who? Bhagavadgītā Recensions in India and Germany // **International Journal of Dharma Studies**. Vol. 4, article number 4. 2016. DOI: <https://doi.org/10.1186/s40613-016-0026-8>

Barnett L. D. [Review of *The Kashmir Recension of the Bhagavadgītā*, by F. O. Schrader & J. W. Hauer] // **The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, 1931, No. 1.

Belvalkar S. K. The So-Called Kashmir Recension of the Bhagavadgītā // **New Indian Antiquary**. Vol. 2, No. 4. 1939.

Edgerton F. [Review of *The Kashmir Recension of the Bhagavad Gītā*, by F. O. Schrader] // **Journal of the American Oriental Society**. Vol. 52, No. 1. 1932. DOI: <https://doi.org/10.2307/593589>

Schrader F. O. **The Kashmir Recension of the Bhagavadgītā**. Beiträge zur indischen Sprachwissenschaft und Religionsgeschichte 3. Stuttgart, 1930.

Shankaranarayan S. **Śrīmad Bhagavadgītā with Gītārthasaṅgraha of Abhinavagupta**. Tirupati, 1985.

Śrīmadbhagavadgītā with Sarvatobhadra of Rājānaka Rāmakaṇṭha / Edited by T. R. Chintamani. 1941.

Śrīmad-Bhagavad-gītā with the “Jñānakarmasamuccaya” Commentary of Ananda[vardhana] with an Introduction discussing the Problem of the “Kashmir Recension” and Two Appendices by Belvalkar S. K. Poona, 1941.

The Bhagavadgītā: being a reprint of relevant parts of the Bhīṣmaparva from B. O. R. Institute's edition of the Mahābhārata, for the first time critically edited by S. K. Belvalkar. Poona, 1945.

Zaehner R. C. **The Bhagavad Gītā, with a Commentary Based on the Original Sources**. Oxford, 1969.

REFERENCES

Bhagavadgītā. Yāmuna's Gītārtha-saṅgraha (2021), translated from the Sanskrit, parsed, introductory article, and commentaries by D. Burba, A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, Kyiv. (In Ukrainian).

Abhinavagupta's Commentary on the Bhagavad Gita, Gītārtha-saṅgraha (2004), translated by Boris Marjanovic, Indica, New Delhi. (Partly in Sanskrit).

Śrīmad Bhagavad Gītā with commentary by Mahāmāheshvara Rājānaka Abhinava Gupta (1933), edited with notes by Pandit Laksman Raina, Kaśmīr Pratāp Steam Pres, Śrīnagar. (In Sanskrit).

Agarwala B. K. (2019), “Understanding Nature of Action and Harmony in the Bhagavad Gita: Kama, Samnyasa and Karma”, in *Transformative Harmony*, Ananta Kumar Giri (ed.), Studera Press, New Delhi, pp. 205–239.

Bagchee J. and Adluri V. (2016), “Who's Zoomin' Who? Bhagavadgītā Recensions in India and Germany”, *International Journal of Dharma Studies*, Vol. 4, Article number 4, pp. 1–41. DOI: <https://doi.org/10.1186/s40613-016-0026-8>

Barnett L. D. (1931), “[Review of *The Kashmir Recension of the Bhagavadgītā*, by F. O. Schrader & J. W. Hauer]”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 1, pp. 163–164.

Belvalkar S. K. (1939), “The So-Called Kashmir Recension of the Bhagavadgītā”, *New Indian Antiquary*, Vol. 2, No. 4, pp. 211–251.

Edgerton F. (1932), “[Review of *The Kashmir Recension of the Bhagavad Gītā*, by F. O. Schrader]”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 52, No. 1, pp. 68–75. DOI: <https://doi.org/10.2307/593589>

Schrader F. O. (1930), *The Kashmir Recension of the Bhagavadgītā*, Beiträge zur indischen Sprachwissenschaft und Religionsgeschichte 3, W. Kohlhammer, Stuttgart. (Partly in Sanskrit).

Shankaranarayan S. (1985), *Śrīmad Bhagavadgītā with Gītārthasaṅgraha of Abhinavagupta*, Sri Venkateshvara Oriental Research Institute, Tirupati. (In Sanskrit).

Śrīmadbhagavadgītā with Sarvatobhadra of Rājānaka Rāmakaṇṭha (1941), T. R. Chintamani (ed.), University of Madras. (In Sanskrit).

Śrīmad-Bhagavad-gītā with the “Jñānakarmasamuccaya” Commentary of Ananda[vardhana] with an Introduction discussing the Problem of the “Kashmir Recension” and Two Appendices, by Belvalkar S. K. (1941), Bilvakunja Publishing House, Poona. (In Sanskrit).

The Bhagavadgītā: being a reprint of relevant parts of the Bhīṣmaparva from B. O. R. Institute's edition of the Mahābhārata (1945), for the first time critically edited by S. K. Belvalkar, The Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. (In Sanskrit).

Zaehner R. C. (1969), *The Bhagavad Gītā, with a Commentary Based on the Original Sources*, Oxford University Press.

Вірші “Кашмірської рецензії” “Бхагавадгіти” /

Переклад із санскриту, вступна стаття та коментарі Д. В. Бурби

У 20-х роках минулого століття німецький індолог Ф. О. Шрадер зауважив, що в деяких середньовічних коментарях до “Бхагавадгіти”, автори яких походили з Кашміру, вірші відрізняються від її “канонічного” варіанта, базованого на тексті з коментаря Шьянкари. Припустивши, що в Кашмірі побутувала якась особлива “рецензія” цієї книги, і знайшовши згодом неповний берестяний рукопис (письмом *шьярада*) “Кашмірської рецензії”, він на основі цього рукопису, доповненого іншими джерелами, реконструював і видав (1930 року) «Кашмірську рецензію “Бхагавадгіти”».

Обсяг “Кашмірської рецензії” дещо перевищує 700 віршів “канонічного” варіанта “Бхагавадгіти”. Також чимало віршів у двох варіантах тексту мають певні відмінності (що, однак, зазвичай не призводить до кардинальної зміни сенсу).

У цій публікації вперше пропонується український переклад “додаткових” віршів “Кашмірської рецензії” “Бхагавадгіти” (яких немає у критичному виданні цієї пам’ятки). Вступна стаття знайомить з історією “Кашмірської рецензії” і полемікою щодо неї. Зокрема, наведено аргументи опонентів Ф. О. Шрадера, який, покликаючись на твердження деяких рукописів “Магабгарати” про нібито наявність у “Бхагавадгіти” 745 віршів, вважав опублікований ним текст давнішим за “канонічний” варіант. У примітках проведено паралелі між “додатковими” віршами й класичним текстом, а також пояснено деякі терміни й реалії.

Ключові слова: “Бхагавадгіта”; індологія; “Кашмірська рецензія”; переклад; санскрит; Ф. О. Шрадер

Переклад надійшов до редакції 3.12.2023